

ÇÜRÜKSU KAZASI

Prof. Dr. Bayram KODAMAN*- Yrd. Doç.Dr. Nedim İPEK**

GİRİŞ

Kafkasya, batıda Karadeniz sahillerinden doğuda Hazar Denizi' ne, kuzeyde Don ve Volga nehirlerinin birbirine yaklaştığı noktadan güneyde Çoruh, Arpaçay ve Aras nehirlerine kadar uzanan geniş bir bölgenin adıdır. Bölgeye adını veren Kafkas Dağları, Karadeniz'in kuzey-doğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar kuzey- güney istikametinde uzanır. Bu dağ silsilesinin kuzeyine Kafkasözü güneyine *Transkafkasya* (Kafkas-ötesi) adı verilir. Bu iki bölgeyi *Derbend*, *Daryal*, *Mamison* ve *Avar* geçitleri birbirine bağlamaktadır.

Kafkasya, başta Terek, Kuban, Kuma, Riyon ve Kür nehirleri olmak üzere bol su kaynaklarına sahiptir. Kafkasözü, büyük bir kısmında tahıl ekimi yapılan geniş düzlüklerden oluşmuştur. Güney Kafkasya ise petrol, demir ve bakır gibi zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir. Öte yandan Kafkasya, Avrupa- Asya transit ticaret yollarının kesiştiği bir bölgedir. Kafkasya bu özellikleri ile milletlerarası pek çok rekabete ve anlaşmazlığa vesile olmuştur.

Bölgede, bir kaç yüz kişiden oluşan dil topluluklarından, sayıları milyonları bulan millî topluluklara kadar 50'nin üzerinde halk yaşamaktadır. Bununla birlikte, bölgede yaşayan insan topluluklarını etnik yapı ve dil grupları itibariyle 3 ana grupta toplayabiliriz.(1)

1- Kafkas Kavimleri: Çerkesler, Abhazlar, Çeçen- İnguşlar, Dağıstanlılar (Avarlar, Lezgiler, Laklar ve Darginler) ve Gürcüler.

2- Türk Kavimleri : Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Karapapaklar, Kundurlar, Kalmuklar, Azeriler ve Türkmenler.

3- Hint-Avrupa Kavimleri : Ossetler, Ermeniler, Svanlar, Farslar, Alanlar ve Ruslar.

Kafkas memleketlerinden birisi, *Gürcistan*'dır. Eski ismi *Karthli* veya *Karthveli* olan *Georgia*' ya Yunanlılar ve Romalılar *İberya* ve Türklerle İranlılar da *Gürcistan* derler. Gürcistan kuzeyde Osetya ve Dağıstan, güneyde Revan, batıda Gorya (Guriya- Guri) ve İmeretiya

* - Ondokuzmayıs Üniv. Eğitim Fakültesi Dekanı.

** - Ondokuzmayıs Üniv. Eğitim Fakültesi - Öğretim Üyesi.

1- Geniş bilgi için bkz. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 132 vd.; Cemal Gökçe *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 6-

(İmereti) ile sınırlanmıştır. Fakat bu sınır muhtelif tarihlerde genişleyerek Gorya, Mingreliya, Abhazy, İmeretiya ve hatta Dağıstan' ı da içine almış ve güneyde Aras Nehri'ne kadar inmiştir.(2)

Gürcistan' ın nüfusu, Gürcü- Osset- Svan ve Ermeni taifesinden müteşekkildir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Gürcistan' ın nüfusu tahminen 100.000 hanedir. Bunun 86.000 hanesi Hristiyan, 6.000 hanesi Müslüman ve 8.000 hanesi putperest Osset ve Svan taifesidir.(3) Rus istatistiklerine nazaran ise XIX. yüzyılın ilk yarısında Gürcistan' da 380.000, İmeretiya' da 100.000, Güril' de 36.700, Mingreliya' da 68.600 ve Svanet' de 30.000 kişi yaşıyordu.(4)

Gürcü krallığı, kraliçe Tamara zamanında (1184- 1212) gücünün doruğuna erişmiştir. Gürcistan XII. ve XV. yüzyıllarda Moğol ve Tatar akınlarına maruz kaldı. Bunun üzerine Tamara' nın ülkesi *Gürcistan, İmertiya, Mingreliya* ve *Gorya* prensliklerine ayrıldı.(5)

İmertiya Prensligi (Açıkbaş) merkezi Ahışha olan Çıldır Eyaleti'nin kuzeyinde ve Gürcistan Prensligi' nin kuzey batısındadır. Mingrelia (Dadyan) Prensligi kısmen Karadeniz'e de kıyısı olup kuzeyinde Abaza bölgesi vardır. Güril Prensligi ise Mingrelia' nın güneyinde Riyon nehrinden Çoluk nehrine kadar Doğu Karadeniz sahili boyunca uzanan bölgedir. Faş (Poti) buranın iskelesidir. Çoluk nehrinin güneyi ise Kobuleti toprağıdır.(6) Söz konusu bölgede Cengiz ve Timur hakimiyeti sonrası Osmanlı Devleti ve İran birer güç olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim iki devlet arasında imza edilen Amasya Andlaşması(1555) ile İmertia, Mingrelia ve Güril Osmanlılara, Gürcistan'ın sair bölgeleri İranlılara bağlanmıştır. Osmanlı Devleti 1578 seferi ve ileriki yıllardaki faaliyetleri sonucu Gürcistan'ı hakimiyeti altına almıştır. Bu arada Kazan (1552) ve Astragan'ı (1556) zapt eden Ruslar, Kuzey- Kafkasya' ya Nüfuz etmeye başlamışlardır. Ruslar, 1774 *Küçük Kaynarca Andlaşması*' yla Osmanlı Devleti' nin Gürcistan ve İmertiya' daki hakimiyetine son verdiler. Rusya, ileriki yıllarda Osmanlı ve İran' ın yanlış politikalarından ve Gürcülerin Hristiyan olmasından istifade ederek Gürcistan'ı işgal etmeyi plânladı.

(2) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1982, III, s.104-105

(3) Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara 1986, S. 94- 96;

M. Klaproth' a göre ise Gürcülerin nüfusu 125. 000 hanedir. James Stanislas Bell, *Journal d'une Residence en Circassie pendant les annees 1837 - 1838 et 1839, 1841*, II. 355-358

(4) James Stanislas Bell, *Aynı eser*, II, 358- 359

(5) John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya' yı istilası ve Şehy Samil*, çev. Sedat Özden, s. 82

(6) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *aynı eser*, III, 106; Sergeri Enisyon, *Kafkas Klavuzı*, 1926, s. 254)

Rus Çarı I. Paul, Aralık 1800, tarihli fermanı ile Gürcistan'ı ilhak ettiğini ilân etti.1804' te ise İmertie ve Gorya ilhak edildi.Müteakip yıllarda diğer Gürcü Prenslüklerini fesh ve ilhak etti. 1810 yılında Gürcistan topraklarının büyük bir kısmı Rus hakimiyetine girdi.(7) Gürcistan' ın ilhak ve işgali sonucu Rus sınırları Türk ve İran sınırlarına dayanmıştır. Böylece Dağıstan ve Çerkesistan arkadan kuşatılırken İran ve Osmanlı Devleti' ne karşı da kuvvetli bir harekât üssü temin edilmiş oluyordu.

Gürcistan'ın Rus hakimiyetine girmesi sonucu Çoluk Nehri Osmanlı-Rus sınırını teşkil etmiştir. Dolayısıyla nehrin güneyinde serhad kaza mahiyeti kazanan Çürüksu'yun Osmanlı Devleti açısından önemi artmıştır. Bu çalışmada arşiv vesikalarına istinaden Çürüksu kazasının jeopolitik konumu ve sosyo- ekonomik durumu incelenmektedir.

I- ÇÜRÜKSU KAZASI

A- Coğrafi Mevki

Çürüksu, Karadeniz'in doğusunda Faş (Poti) ile Batum arasında bir bölgedir. Gorya' dan Çoluk Nehri ile ayrılır. Talha dağından doğan nehir Çürüksu-Gorya sınırını çizdikten sonra Şekvetil mevkiinden Karadeniz' e dökülür. Kıranka dağından doğan Kintriş suyu Açkiva ve Kanişa suları ile birleştikten sonra " Nefs-i Çürüksu"dan (Kobuleti) denize dökülür.(8)

Çürüksu' da üç orman bölgesi vardır. Bu ormanlarda kestane, pelit, ardıç, gürgen, kızılbaş, karaağaç ve ıhlamur ağaçları mevcuttur. Bu ormanların bölge halkına ve Türk ekonomisine herhangi bir katkıları yoktur. Zira, Osmanlı- Rus sınırında olmasından dolayı ağaç kesimi yasaklanmıştır.(9)

B- İdari Yapı

Gürcistan'ın XVI. yüzyılda Osmanlı hakimiyeti altına girdiğini yukarıda izah etmiştik. Bu prensliklerden birisi olan Gorya, XVI. yüzyılda yapılmış olan Osmanlı tahririnde 30.000 hane olarak gösterilmişti. Gorya Beyleri vefat edince yerine kim seçilirse onun beyliği Osmanlı Devleti tarafından tasdik olunurdu. Gorya beyleri diğer beyler gibi her yıl müretteb vergilerini Osmanlı Devletine ödüyorlardı ve Çıldır Eyaleti' ne (Ahisha) bağlıydılar.

(7) Mirza Bala, " Gürcistan" İA. s. 843; John F. Baddeley, *aym eser*, s. 99

(8) Trabzon Vilayet Salnamesi, 1287, s. 159

(9) Trabzon Vilayet Salnamesi, 1287, s. 143

Kobulet kazası (Çürüksu) Gorya Eyaleti dahilindeydi. Bu bölgenin ahali si takriben 1650'lerde müslümanlığı benimsemişti. Tavadları Rüstem Mehmed ise 1718- 1719 tarihinde müslümanlığı kabul etmişti. Ahışha valisinin bu durumu İstanbul'a bildirmesi üzerine *Kobulet* ve *Hino* nahiyelerinden müteşekkil Çürüksu kazası, Gorya eyaletinden ayrılarak *Yurdruk* ve *Ocaklık* olarak Rüstem Mehmed' e verildi. Bu husus Defterhane-i Amire' ye kaydedildi.(10)

Rüstem Mehmed ölünce yerine, Hristiyan olan bir kişi bey olmuştu. Bu nedenle Müslüman ahalinin bir kısmı civar kazalara göç etmişti. Çürüksu' da kalan ahalinin çoğu da Hristiyanlığa dönmüştür. Bunun üzerine Çürüksu beyi tekrar Güril Han'a tebaiyyet edecektir. İleriki yıllarda Çürüksu Beyliği' ne Mamuka Tavadgiritze geçecektir. Mamuka, beyliği devrinde ahaliye baskıda bulunmuştur. Çürüksu ahalisinin bu durumdan şikayetçi olması üzerine, Ahışha valisi Süleyman Paşa, Mamuka Han'ı huzuruna davet etti. Mamuka Han, ahaliye baskı yapmayacağına, Osmanlı Devleti'ne itaat edeceğine dair teminat verince görevine iade edildi. Ancak, Mamuka Han' ın oğlu Süleyman rehin olarak Ahışha 'da alıkonuldu.

Bu hadiseden bir müddet sonra Mamuka, ahaliye karşı tekrar zorba hareketlerde bulunacaktır. Bu hareketlerinden dolayı kendisinden nefret eden halkın ekserisi Müslümanlığı benimsemiştir. Öte yandan, vali Süleyman Paşa' ya müracaat eden ahali Ahışha' da bulunan Mamuka' nın oğlu Süleyman' ın kendilerine bey nasb edilmesini talep etti.(11) Süleyman Paşa, kaide olduğu üzere ahalinin talebini İstanbul'a arz etti. Valinin arzı üzerine Çürüksu kazası, Yurdruk ve Ocaklık vechile padişah beratıyla Mamuka' nın oğlu Süleyman Bey'e tevcih olundu. Böylece Çürüksu kazası Süleyman Bey ve evlatlarına intikal etmiştir.(12)

Osmanlı Devleti, kendisine sadakat gösteren ve hizmet eden bir kısım mahallî beylere eski ülkelerini belirli şartlarda Yurdruk ve Ocaklık olarak bağışlıyordu. Dolayısıyla Çürüksu da Yurdruk ve Ocaklık sistemiyle yönetilen yerlerden birisidir. Şüphesiz devlet kadı tayin etmek, vakıflara nezaret etmek gibi usullerle, tıpkı tımar arazi-sindeki gibi, burada da kendi kontrolünü sağlamıştır.(13) Bu uygulama sonucu Çürüksu kazası Güril Han tabiyetinden ayrılarak doğrudan Osmanlı ülkesine dahil olmuştur.

(10) *Çürüksu Vak'ası*, s. 63 (İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütb. TY. Nr. 380, Y. 1/6.)

(11) *Çürüksu Vak'ası*, s. 64

(12) *Çürüksu Vak'ası*, s. 64

(13) Yurdruk ve Ocaklık deyimleri hakkında bkz. Nejat Göyünç, " Yurdruk- Ocaklık Deyimleri Hakkında" *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 268- 277.

Çürüksu kazası XVIII. yüzyılda Kobulet ve Hino isimli iki nahiyeye ve onbeş köyden müteşekkil olup Çıldır (Ahışa) eyaleti, Ahışa Sancağına bağlıdır.(14) 1870' de ise onyediy köyü vardır. 1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı'nda Ahışa'nın Ruslar tarafından işgal edilmesini müteakip Tanzimat döneminde Çürüksu ve çevresindeki bazı mahaller Trabzon Eyaleti Batum Sancağı'na ilhak edilmiş ve "Lazistan Sancağı" ünvanıyla müceddeden bir mutasarrıflık teşkil edilmiştir. " Sabık Kıbrıs Mutasarrıfı Latif Efendi ise Mutasarrıf tayin olunmuştur.(15)

Çürüksu Kazası müdürlük sıfatıyla idare edilmekteydi.(16) Bununla birlikte sınıra yakınlığı sebebiyle " Kaymakamlığa" şayan nazik bir bölge olması ve civarında bulunan Rus memurlarının "ashab-ı rütbe" den olması sebebiyle Çürüksu'ya "Istabl-ı Amire" payeli birinin 2.000 kuruş maaşla müdür tayin edilmesi hususu Batum Mutassarrıflığınca sadarete arz olundu.(17)

1870'li yıllarda kazada, müdürün yanı sıra bürokrat olarak Istabl-ı Amire Kâtibi" ve Karantina Memuru bulunmaktadır.(18) Öte yandan, Çürüksu' da bir Rus konsolos vekili bulunmaktadır.(19)

C- Çürüksu Sınırı Mes'alesi

Gorya Hanı Mamia, 1813' de Rus himayesine girecektir. Bununla birlikte 1826 yılında Mamia' nın ölümüne kadar Gorya, Güril Han ve varislerine bağlı kalmıştır.(20) Mamia'nın ölümüne müteakip Gürcüler zaman zaman Ruslara isyan etmişlerdir. Bu durumdan yararlanmak isteyen Osmanlı Devleti, David Han'ın annesi Sofya'ya "Gürillik" fermanı vermiştir. Hatta Gorya hanedanına mensup bazı

(14) 1814 tarihli bir arşiv kaydına nazaran Çürüksu, Çıldır Eyaleti Hino Sancağına bağlı nahiyeye olarak gösterilmiştir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Hatt- ı Hümayun (HH) Nr. 46092' /D: Seyit Süleyman Mühürlü 11 Nisan 1814 tarihli takriri; Trabzon Vilayet Salnamesi, 1287 s. 90- 91*

(15) Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'ani-vüs Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Yay. Haz. Münir Aktepe, İstanbul 1984, IX, 52 Gönye Sancağı'nın adı hiç bir gerekçe gösterilmeksizin ve herhangi isnat noktası olmaksızın 1267 *Devlet Salnamesi'* nde Lazistan olarak zikr edilmiştir. Böylece hiç gereği yok iken olumsuz yönü kullanılabilir bir terim Osmanlıliteratürüne girmiş oluyordu. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarih-i Coğrafyasına Giriş I. Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 126.

(16) Ekim 1853' de Çürüksu Kazası müdürlüğüne Kapucubaşı Hasan Bey'in asaleten tayini hususu Batum Mutasarrıflığına işar olundu. Bkz. *BA, Meclis-i Valâ (MV) Nr. 11433: 26 Ekim 1853 tarihli Arz Tezkiresi*

(17) *BA, MV, Nr. 23635, Lef. 3: 12 Aralık 1864 tarihli Batum Mutasarrıflığı Tezkiresi*

(18) *Trabzon Vilayet Salnamesi 1287, s. 42*

(19) *BA, İrade Hariciye (İH) Nr. 3417: Arz Tezkiresi 7 Kasım 1850.*

(20) *Çürüksu Vak'ası, s. 66*

beyler, Ruslara karşı çarpışmak amacıyla Osmanlı'dan mühimmât ve cephane talep etmişlerdir. Bu durumdan faydalanmak isteyen Osmanlı Devleti bir taraftan Gorya tarafına nüfuz etmeye çalışırken diğer taraftan doğu sınırlarını tahkim etmekteydi.(21) 1828 - 1829 Osmanlı- Rus savaşı sonrası imza edilen Edirne Andlaşması' nın (14 Eylül 1829) IV. maddesi ile Anadolu semtinde Rusya ile Osmanlı sınırı, Gorya ülkesinin Karadeniz' deki sınırı Şekvetil (Saint- Nikola) limanı olacaktı.(22) Böylece Gürcistan, Imereti, Mekri ve Güril Rusya'ya bırakılıyordu. Bu maddeye göre, Gorya ile Çürüksu arasındaki sınır doğudan Hino Dağı, Akize Sırtı, Nibade Dağı ve Çoluk Nehri üzerinden Şekvetil Boğazı'na uzanıyordu. Rusya, andlaşmayı müteakip Çürüksu' yu tahliye ederek Çoluk Nehri' nin kuzeyine çekildi. Burada Rus sınır karakolları inşa edildi.(23)

Edirne Andlaşması'ndan sonra Ruslardan cesaret alan Goryalıları, Çürüksu topraklarını yağma ve tahrip etmekteydiler. Hatta, Güril ahalişi, Çoluk ve bu nehrin güneyinde bulunan Sahrapona Suyu arasında kalan üçgen şeklindeki arazinin Gorya' ya ait olduğunu iddia etmeye başladı. Güril ahalisine göre, söz konusu bölge Lihaver, Nasahvatavi, Kakuti ve Cihadine köyleri halkının emlâki olup, 1835 yılında Çürüksu'lular tarafından zapt ve gasp edilmişti. (24) Rus makamları da bu hususta Goryalıları desteklemişlerdir. Ruslara göre, Acara Dağı'nın eteklerinde kurulu Kakuti köyünü, Çoluk Nehri ikiye ayırıyordu. Kakuti, Lihaver ve Nasahvatavi köyü halkı Rus defterine kayd olunmuştu. Cihadine köyünden 40 hane Sipahi ve reaya zümresi 1820' de Goryanata köyüne gitmiş ve 1835 tarihine kadar Sahrapona cihetindeki araziye münakaşasız kullanıyorlardı.(25)

Oysa, Kakuti, Nasahvatavi, ve Cihadine köyleri" *Ceride-i Devlet-i Aliyye'* ye tahrir olunmuştu. Cihadine Köyü tamamen Müslüman olup önceki tarihlerde 7-8 hane halkı " terk-i din" ile Gorya tarafına geçmiş ve bazıları da köylerini terk ederek Çürüksu'yun sair köyelerine göç etmişlerdi. 1846 tarihi itibarıyla bu köy 15 Müslüman hanesinden müteşekkildir. (26) Aslında Çürüksu'yun doğrudan Türk topraklarına dahil edilmesini müteakip Müslümanlığı kabul etmeyenler Gorya topraklarına, Gorya ahalisinden Müslümanlığı benimseyen-

(21) Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 222- 224

(22) Cemal Gökçe, *aynı eser*, s. 245

(23) *Çürüksu Vak'ası*, s. 66

(24) *Çürüksu Vak'ası*, s. 19- 20

(25) *Çürüksu Vak'ası*, s. 45- 47

(26) *Çürüksu Vak'ası*, s. 47

ler ise Çürüksu' ya göç etmişlerdir. Göç edenlerin gayr-i menkulleri sahipleri tarafından terk edildiğinden mahlul (boş) hükmünde kaldı. Gorya'daki mahlul araziler mevcut kanunlara göre bir başkasına verildi. Aynı şekilde, Çürüksu' daki mahlul arazi ise Süleyman Bey tarafından Osmanlı kanunlarına uygun olarak taliplerine verilmiştir.(27)

Bu hudud münazaası meselesi "*devlet hukuku*" ve "*tebaa hukuku*" nu ihtiva ediyordu. Devletlerarası hukuk iki devlet arasındaki sınır meselesi olup Gorya- Çürüksu sınırı yukarıda izah ettiğimiz üzere *Edirne Andlaşması'nın* IV. ve *Petersburg Andlaşması'nın* I. maddelerinde tartışma götürmeyecek bir şekilde belirtilmiştir. Buna rağmen Goryalılar, Çürüksu Ayanlığı' nın Gorya' dan ayrıldığı vakit tartışmalı arazinin tamamı Lihaver ve Goryanata Ayanlığı' na tabi Cihadine, Kakuti ve Nasahvatavi sakinlerinin emlakı olarak Güril Han'a haraç verdiklerini, bir kaç hanenin Kudüs' e vakf edildiğini, Gorya karakollarının Çoluk ve Sahrapona arasında bulunduğunu, Çürüksu sınırının Sahrapona'dan geçtiğini, dolayısıyla Çürüksu'luların Lihaver ve Gorya ya ait araziye Edirne Andlaşması'na mugayir olarak gasp ettikleri iddiasını ileri sürmüşlerdir. Oysa, söz konusu arazi Çürüksu'lular tarafından gasp edilmemiştir. Zira bu arazi eskiden beri Çürüksu ayanlığına dahil olup, Çürüksu' lular tarafından ekilip biçilmekteydi. Netice itibarıyla sınır tecavüzü söz konusu değildir.

Bu sınır meselesi Rusya ve Osmanlı Devleti arasında uzun yıllar sürecek olan müzakerelere konu olmuştur. Tespit ettiğimiz ilk müzakere 27 Mayıs 1840' da cereyan etmiştir. Sınır tespiti ile görevlendirilen Mühendishane-i Hümayun II. Halifesi Mehmed Sadık görev mahalli Çürüksu' ya gider. Burada Rus memurları ile mülâkatta bulunur. İki tarafın ihtiyarlarına kadim sınırın neresi olduğu sorulur. Çürüksu' lular, Rus karakollarının nehrin kenarında olduğuna da işaret ederek sınırın Çoluk Nehri olduğunu belirtirler. Gorya ahalisi ise sınırın Sahrapona'dan geçtiği hususunda ısrarlıdır. Aslında bu konu sınır meselesi olmayıp Rus memurları "galiplik" edasıyla sınırın Sahrapona suyundan geçtiğine ve dolayısıyla Çoluk ve Sahrapona arasındaki arazinin kendilerine bırakılmasını zorla kabul ettirmek istemişlerdir. Bu durum karşısında Mehmed Sadık bir karara varamaz ve durumu Erzurum valisi Hafız Paşa' ya bildirir.(28) Hafız Paşa, Tiflis hükümdarına gönderdiği tahrirde meselenin iki tarafa zarar vermeyecek bir şekilde çözümlenmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Mühendis

(27) *Çürüksu Vak'ası*, s. 7, 48, 55

(28) *BA, Cevdet Hariciye (CH)* Nr. 4728; Mehmed Sadık'ın 22 Haziran ve 10 Ağustos 1840 tarihli takrirleri)

Mehmed Efendi, Hamdi Efendi ve Kamil Bey' den müteşekkil Osmanlı Heyeti ile Kapudan Nemiroviç riyasetindeki Rus heyeti arasında konu müzakere edildi. Ancak müsbet bir sonuç alınamadı. 1842 senesinde Miralay Osman Bey ile Danize(?) Bey arasında konu müzakere edilmişse de taraflar eski iddialarında ısrar etmişlerdir. Bunun üzerine herhangi bir sonuca varamayan taraflar geri döneceklerdir. (29) Konu 1843 yılında taraflarca müzakere edildiyse de öncekiler gibi neticesiz kalmıştır.(30)

Bu meselenin kesin olarak çözüme kavuşturulması için Türk ve Rus heyetlerinin yanı sıra Gorya ve Çürüksu ahalisinin temsilcileri arasında Trabzon'da müzakereler cereyan edecektir. 3 Ağustos, 2 Eylül ve 16 Eylül 1841 tarihli toplantılarda, Gorya ve Çürüksu temsilcilerinin ifadeleri alınacaktır. 19 Eylül 1846 tarihli toplantıda ise Murahhas heyetleri arasında konu müzakere edilecektir. Rus memurları bu husustaki fikir ve mütalaalarını kaleme alarak "muhakeme" tarzında bir risale hazırlayıp Goryalı'ların ibraz eyledikleri evrakları Türk murahhas heyetine takdim etmişlerdir. 7 Kasım 1846 tarihli toplantıda, Osmanlı murahhas heyettir. Kendilerine verilen risale ve evrakların birlikte müzakere ve mütalaa edilmesini talep etmiştir. Ancak Rus üyeler Türk tarafının cevaplarını yazılı olarak vermesini, uygun görülürse tasdik edeceklerini, aksi halde çözümün Sadaret ve İstanbul Rus elçiliğine bırakılmasını talep etmişlerdir.(31)

D- Çürüksu Kalesi

Kafkas Dağları, Kuzey-Güney istikametinde Avar, Daryal ve Derbend geçitleri vasıtasıyla ulaşım imkanı tanımaktadır. Kafkasların güneyine nüfuz etmek isteyen Rusya, bu geçitlerden faydalanmaya çalışacaktır. Ancak, bölgede Rus hakimiyetini benimsemeyen Müslümanlar, Rus askeri kuvvetleri için tehlike arz ediyorlardı. Bu durum, Ruslar açısından Karadeniz'in doğu sahillerinde bulunan Kafkas limanlarının önemini artırmıştır. Rusya bu limanlar vasıtasıyla doğrudan Hristiyan Gürcülerle münasebet kurabilecek ve Güney Kafkaslardaki Rus askeri birliklerini, Karadeniz- Kafkas limanları ve Karadeniz' den Gürcistan içlerine kadar uzanan nehirlerden müteşekkil yollar vasıtasıyla mühimmat açısından destekleyebilecektir. Bu nedenle Ruslar, Kafkas limanlarını ele geçirmeye çalışacaklardır.

(29) Çürüksu Vak'ası, s. 67

(30) Çürüksu Vak'ası, s. 17

(31) İstanbul Arkeoloji kütüphanesindeki Çürüksu Vak'ası adlı yazma, Türk murahhas heyetinin yaptığı tahkikatın neticelerini ihtiva etmektedir.

Rusların bu politikasını fark eden Osmanlı devleti özellikle Gür-
cülerin Rus himayesine girmesine (1783) müteakip Kafkas sınırlarına
daha fazla ehemmiyet verecektir. 1806-1812 savaşları esnasında Faş
kalesinin Rus tazyiklerine dayanamaması üzerine Osmanlı Devleti ye-
ni tedbirler almak durumunda kalacaktır. Bu tedbirlerin birisi Rusların
daha önce kale inşa etmek istediği Çoluk Nehri' nin denize döküldüğü
Şekvetil boğazına ilk etapta bir adet ahşap palanka inşa etmek ola-
caktır.(32)

Faş limanının yanı sıra, Batum ile Faş (poti) arasında Çakoy,
Suhterir, Çürüksu, Şekvetil Kürkevlet, Acısu Boğazları da önemli
mevkilerdi. Bu nedenle Çürüksu' nun yanısıra söz konusu mevkilere
de Osmanlı Devleti kale ve palankalar inşa edecektir. Türklerin
Çürüksu' da inşa ettikleri palanka, Şekvetil Boğazı'ndan denize
dökülen Çoluk Nehri'nin güney kısmındadır. Bu nehrin kuzeyinde
yani Güril yakasında ise Ruslar bir Palanka inşa etmişlerdir.(33)

Ruslar, mevcut anlaşmalara aykırı olarak Şekvetil Boğazı'na in-
şa ettikleri palankaya asker yerleştirmişlerdir. Bu askerlerin iâşesi için
Kemhal iskelesinden sandal ve kayıklarla zahire sevk ediliyordu. Türk
tarafı, mevcut ahidname şartlarına istinaden Rusların bu faaliyetlerini
durdurdu. Bunun üzerine Tiflis' de bulunan Rus Başkumandanı bu
tarzdaki müdahalelerin tekerrür etmemesini istedi. Öte yandan, Rus
başkumandanı, Güril'de bulunan polkonik vasıtasıyla Süleyman Paşa
ya gönderdiği notada, "iki devlet arasında imza edilen anlaşmalara ay-
kırı olarak Şekvetil' de inşa edilen Türk palankasının yıkılarak için-
deki Türk askerlerinin geri çekilmesini" talep ediyordu. Aynı nota ile
bu isteklerin yerine getirilmemesi durumunda kuvvete başvurulacağı
tehdidi savuruluyordu.(34) Bir başka yazıda ise Müslümanların Güril
topraklarına yaptıkları tacavüzlerin önlenmesi(35) ve Rus sınırları
içinde bulunan Güril, Gürcistan ve Abhaz topraklarındaki halkın Rus-
ya'ya karşı isyan ettirilme faaliyetlerine son verilmesi isteniyordu.
Süleyman Paşa, Rusya' ya verdiği cevabî notada kale yıkımı isteğini
reddetti.(36)

(32) Mahir Aydın, " Faş Kalesi" *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1986, Palanka=
Kaleden küçük müstahkem mevki. Ekseriya arkası toprak dolma ahşap şarampollarla muhafaza
edilirdi.

(33) BA, HH, Nr. 46092/ L: Karadeniz Sahilindeki Boğazları gösteren kroki; 46092/ K:
Güril' de bulunan Polkonik'in yazısına cevabî nota.

(34) BA, HH, Nr. 46092/ Ş: Güril' de bulunan Rus Polkonik'in notasının tercümesi;
46092/ S: Şekvetil'de inşa edilen kalenin yıkılmasına dair Güril'de bulunan Rus Polkonik'in
tahriratının tercümesi

(35) BA, HH, Nr. 46092/ R: Esseyid Süleyman Paşa'ya gönderilen Gürcüce tabir
tercümesi; HH, 46092/ D: 11 Nisan 1814 tarihli Esseyid Süleyman Paşa'nın tahriri.

(36) BA, HH, Nr. 46092/ F: 29 Mayıs 1814 tarihli tabir.

Osmanlı Devleti, 1819'da Rusların muhtemel bir tecavüzüne karşı ön tedbir olarak Trabzon ile Faş arasında sahilde mevcut bulunan kale tabyaların onarılması faaliyetlerine teşebbüs etti. Nitekim, Faş kalesi civarında yedi toplu, Batum limanı burnunda sekiz toplu, Trabzon üçüncüoğlu mevkiinde onbeş toplu, polatlıhane limanında on toplu ve Sargana Burnu'nda on toplu birer tabya ve Çürüksu' da onsekiz toplu kale tarzında bir tabya yapılması plânlandı. Bunlardan Çürüksu kalesinin inşa keşif bedeli ise toplam 657.752,5 kuruştur. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, Çürüksu kalesinin inşasına 1819 yılında başlanmıştır.(37)

Öyle anlaşılıyor ki devlet, Çürüksu'da kale inşa etme işine diğerlerine nazaran daha fazla ehemmiyet vermiştir. Zira, Çürüksu ile Faş arasında Hristiyan Gürcü kabilesi bulunuyordu. Bu durum, bir Osmanlı-Rus savaşı esnasında karadan Faş'a yardım etmeyi zorlaştırmaktaydı. Öte yandan kuvvetli Rus donanmasını yarararak denizden de Faş'a yardım edilemeyeceği daha önceki savaşlarda tecrübe edilmişti. Yardım edilmediği takdirde de Faş'ın Rusların eline geçmesi tehlikesi ortaya çıkıyordu. Mesela 1809'da yardım edilemediği için Faş Rusların eline geçmiş ve anlaşma yoluyla Türklere iade edilmişti. Eğer Çürüksu'ya bir kale inşa edilecek olursa Faş' a yardım kolaylaşacaktı(38).

Çürüksu kalesinin bina emanetine Maçka voyvodalarından Ömer ve Osman ağalar memur edilmişlerdir. Ancak, bu kişilerin kale inşasını başaramayacakları anlaşılınca bu göreve Mayıs 1828 tarihinde Trabzon valisi Hasan Paşa getirildi. Hatta kendisine 100. 000 kuruş tahsis olundu. Bu esnada 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı çıktığından Hasan Paşa Çürüksu kalesinin inşasına teşebbüs edemedi.(39) Bununla birlikte Hasan Paşa Çürüksu' da bir Palanga inşa ettirmiştir.

Bu arada Hasan Paşa'nın yerine Trabzon valiliğine Osman Paşa getirilmiştir. Bu sefer Çürüksu Kalesinin inşa görevi Osman Paşa' ya verilmiştir.(40)

Edirne Andlaşması'yla (14 Eylül 1829) Faş kalesinin yanı sıra Şekvetil limanına kadar tüm Karadeniz sahili Ruslara terk olunuyordu. Bu durum, Çürüksu mevkiinin askerî ehemmiyetini artırmıştır.

1850 yılında Çürüksu sınırında cereyan eden adli bir vakia bölgenin önemini göstermesi bakımından ilginçtir. 1850 yılında

(37) BA., *Cevdet Askeri (CA)*, NR. 60: Trabzon Valisi tarafından gönderilen tahriratın htılasası 23 N 1234

(38) BA, CA, Nr. 60: Trabzon valisi Hüsvrev Paşa tarafından gönderilen tahriratın htılasası, 23 N 1234

(39) BA, CA, Nr.29218: Trabzon valisi Hasan Paşa'nın kaimesidir.

(40) BA, CH, Nr. 6343: Trabzon sabık valisi Hasan Paşa'nın tavreri, 26 Kasım 1828 tarihli Tahrirat-ı Seniyye kaydı, 11 Mart 1829 tarihli Trabzon valisi Osman Paşa'nın tahriratu.

Çürüksu' da mukim Rus konsolos vekili, Rusya' dan görev mahalli Çürüksu'ya gelir iken henüz Türk topraklarına dahil olmadan önce öldürülmüştür. Rusya'nın İstanbul Elçisi Bâb-ı Âlf' ye müracaat ile her ne kadar hadise Rus topraklarında cereyan etti ise de faillerin Çürüksu ve Batum'da bulunduğunu beyan ile hadisenin aydınlatılmasını talep ediyordu. *Meclis-i Mahsus* hadisenin Rus sınırları dahilinde cereyan etmesine rağmen Rusya'nın bu olayı bahane ederek, Çürüksu'ya askerî kuvvet göndermesinden endişelidir. Böyle bir ihtimalin gerçekleşmesini önlemek amacıyla Batum'da bulunan askerî taburun Çürüksu'ya kaydırılması kararlaştırılır. Öte yandan, muteberan-ı ahalinin Güril tarafına ilticalarına yol açmayacak şekilde hadisenin tahkik edilmesi görevi Trabzon valisine havale olunur.(41)

İleriki yıllarda Batum'daki "*Ordu-yu Hümayun*"un karargahının Çürüksu'ya kaydırıldığı anlaşılmaktadır. Çürüksu ahali, ellerindeki konak, hane, dükkan, tarla ve bahçe gibi taşınmaz mallarını orduya hibe etmiştir. Bu nedenle ikamet edecek yeri kalmayan bazı haneler civar köylere göç etmişlerdir.(42)

Kırım Savaşı ilân edildikten sonra, Şekvetil Boğazı'ndaki Rus kalesi muhasara edilerek top ve mühimmatıyla zabt edilmiştir.(43)

Bu arada, Çürüksu ile daha iyi irtibat kurabilmek ve sınır boylarında cereyan eden hadiselerden anında haberdar olabilmek amacıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden birisi Trabzon- Batum-Çürüksu arasındaki irtibatı sağlamak, Çürüksu' daki birliklere, askerî malzeme ve mühimmat sevk edebilmek amacıyla bir vapur tahsis edilmesi düşünülmüştür. Nitekim, bu işte kullanılmak üzere *Tersane-i Amire* vapurlarından *Eser-i Hayr*'in gerekli bakımının yapılarak Trabzon'a sevk edilmesi hususunda 6 Ağustos 1853 tarihinde irade sadır olmuştur.(44) Öte yandan Çürüksu ile Batum, Trabzon ve Erzurum arasındaki muhabereyi kolaylaştırmak amacıyla birbirine dörder saat uzaklıkta geçici olarak on üç adet *Menzilhane* açılması kararlaştırıldı. Bu karara göre her menzilhaneye altı beygir ve altı nefer sürücü, Batum Postahanesine ise, merkez olması cihetiyle on sekiz beygir ve altı sürücü konulacaktı. Bu Menzilhanelerin aylık 18.000 kuruluşluk masrafı Batum Sancağı Mal Sandığından karşılanacaktı.(45)

(41) BA, İH, Nr. 3717: 7 Kasım 1850 tarihli Arz Tezkiresi ve İrade).

(42) BA, İrade- Dahiliye (ID), Nr. 23834: Layiha)

(43) Ahmet Lütüfî, *Vak'anüvis Ahmed Lütüfî Efendi Tarihi*, Yay. Münir Aktepe, İstanbul 1984, IX, 87

(44) BA, İD, Nr. 17718, Lef: 1: 2 Ağustos 1853 tarihli Arz Tezkiresi ve 6 Ağustos 1853 tarihli irade.

(45) BA, MV, Nr. 15084: 20 Ocak 1856 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası ve 16 Şubat 1856 tarihli İrade

E- NÜFUS

Çürüksu XVIII. yüzyılın ikinci yarısında 80-100 hanelik ufak bir kazadır. Bölge iskâna elverişli bir yer değildir. Zira, taşlık, ormanlık ve dağlık bir bölgedir. Dolayısıyla gelir kaynağı yok gibidir. Ticaret gelişmemiştir. Halk daha ziyade "Lazut" adı verilen mısır ziraati yapmaktadır.

Çürüksu Rus sınırında bulunması itibariyle jeostratejik bir ehemmiyeti haizdir. Nitekim, 1828-1829 Osmanlı Rus ve Kırım savaşlarının ilk muharebeleri bu toprak üzerinde cereyan edecektir. Bâb-ı Âlî'nin söz konusu savaşlardan önce Çürüksu bölgesinin müdafaasını kuvvetlendirmek için aldığı askerî tedbirleri yukarıdaki bölümde izah etmiştik. Öyle anlaşılıyor ki, Bâb-ı Âlî bölgenin nüfusunu da artırıcı bazı tedbirler almıştır.

Tarih boyunca devletlerin sınır boylarına özel statülü topluluklar yerleştirmek suretiyle komşu devletlere karşı tampon bölgeler oluşturdukları bilinmektedir. Bâb-ı Âlî de Müslüman nüfus yerleştirmek suretiyle Çürüksu' da Ruslara karşı bir sed oluşturmaya çalışmıştır. Bu meyanda Çürüksu'ya Müslüman göçünü teşvik edici bazı tedbirler alınmıştır. Çürüksu' ya gelen göçmenlere şer'i ve örfî vergi muafiyeti tanınmış ve bölgede *kur'a-yı şer'iyye* tatbik edilmiştir.

1750-1800 yılları arasında Müslümanlığı benimseyen Gürcüler Çürüksu'ya göç etmişlerdir. Bu göçler sonucu kazanın nüfusu 1828-1829 savaşı öncesi 12.000' e çıkmıştır.(46) Böylece bölge nüfus açısından şenlenmiş ve bayındır bir hale gelmiştir. Ancak, 1828-1829 savaşlarında bölge savaş alanıdır. Bu savaşın doğu cephesindeki ilk muharebesi Şekvetil'deki Türk müfrezesine Hristiyan Gürcü ve Rus askerlerinin saldırılarıyla başlar. İlk çarpışmalarda Türk tarafı başarılı olmuştur. (47) Ancak ileriki tarihlerde Ruslar, Çürüksu'yu işgal etmişlerdir. Çürüksu ahalisi ise Suhterir kalesine çekilmek zorunda kalmıştır. Edirne Andlaşması ile Ruslar Çürüksu'yu tahliye ederek Çoluk Nehri'nin kuzeyine çekileceklerdir. Bu savaşlar esnasında ahalinin başka diyarlara göç etmesi veya çarpışmalarda şehid olması sonucu bölgenin nüfusunda kayda değer azalma olduğu anlaşılmaktadır.

Bu nüfus kaybının kapatılması gerekiyordu. Yani, Çürüksu' daki nüfusun en azından savaş öncesi miktarına ulaştırılması gerekmektedir. Bunun için de bir kaynağa ihtiyaç vardı. Bu kaynağı savaş öncesi

(46) BA, CA, Nr. 6343

(47) Cemal Gökçe, *aynı eser*, s. 230

Gorya'da Müslümanlığı benimseyen nüfus teşkil etmiştir. Ancak 1830' lardan sonra Çürüksu'ya yönelik göç yok denecek kadar azdır. Zira, 1829 Edirne Andlaşması'yla Gorya 'yı ilhak eden Rusya, ilk etapta bölge ahalisinin Türk topraklarına göç etmesini cebren durdurmuştur.

Gorya, Çürüksu sınırında bulunan bir bölgedir. Rusya, burada bir tampon bölge oluşturmaya çalışmıştır. Özellikle 1835'ten sonra bölgenin Hristiyan nüfusunu artırmak için çeşitli tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Rusya, Gürcistan'ın sair bölgelerinde izledikleri baskı politikasının tersine Gorya ahalisinin sempatisini kazanmaya çalışmıştır. Bu meyanda, hususi memurlar vasıtasıyla Gürcü beylerine maaş bağlanmış, çeşitli hediyeler ve nişanlar verilmiştir. Böylece feodal bir yapıya sahip olan bölge ahalisi beyleri vasıtasıyla elde edilmeye çalışılacaktır. (Hatta eşi, savaşta ölen dul kadınlara maaş bağlanmıştır.) İkinci aşama olarak Gürcistan'da büyük bir Rus mektebi açılmıştır. Burada Rusya'dan gönderilen keşişler ve müslüman hocalar görev yapmaktaydılar. Bu okullardan mezun olan gençler ise kendi rızalarıyla Rus ordusuna iştirak ediyorlardı. Böylece Rusya, ordusuna yeni bir kaynak yaratırken Goryalı gençleri de Ruslaştırmaktaydı.

Rus himayesindeki Gürcüler Çürüksu'ya saldırarak bölgenin asayişini bozmaya ve huzurunu kaçırmaya başlarlar. Çürüksu'da can ve mal emniyetinin temin edilmemesi durumunda Müslüman Gürcülerin "*vatan-ı aslı*"si olan Gürcistan'a ricat etmeleri ihtimal dahilindeydi. Hatta, taltifat gibi özendirici tedbirler alınmadığı takdirde Gürcü göçmenlerin yanı sıra, yerli ahalden kendini bilmez, din ve devletini fark etmez ve işsizlerin "*karşu yaka rahattır*" diyerek göç etmek isteyebilecekleri belirtilmektedir.

Osmanlı Devleti, muhtemel bir göç hadisesini önlemek amacıyla bazı özendirici tedbirler alacağı yerde, 1848'den itibaren vergi ve kur'a muafiyetini kaldırmıştır. Bu uygulama üzerine hentüz Çürüksu' da bulunan halkın bir kısmı civar kazalara göç edecektir.

Netice itibariyle, ahalinin ekserisi hangi tarafı rahat bulursa o tarafa meyl ve rağbet ettiği anlaşılmaktadır. Çoğu zaman bölge halkı hudut olması münasebetiyle Gorya veyahut Çürüksu tarafına göç edip yerleşmekteydi. İşte bu gerçeği fark eden Rusya Gorya'ya nüfus çekebilmek için Çürüksu ahalisini göçe teşvik edici tedbirler almıştır.

Çürüksu'lu muvazzaf askerler tarafından kaleme alınan ve Bâb-ı Âlî'ye takdim edilen layihada Çürüksu' daki nüfusu artırmak için şu tekliflerde bulunuluyordu: (48)

1- Çürüksu' da çok sayıda çocuk vardır ve cahildir. Bölgede bir okul açılarak bunlar eğitilmelidir.

2- Hudut başlarında nüfusun kalabalık olması kaidedendir. Aksi takdirde sınırları muhafaza için büyük askerî birliklere ihtiyaç vardır. Kırım Savaşı'nda kaza ahalisi pek çok şehit vermiştir. Bu nedenle aileler, oğullarını askere göndermeye istekli olmayacaklardır. Hudut başlarında meskûn ahali kur'adan birkaç yıl muaf tutulmalıdır.

3- Rusya sınır boyunda eşit aralıklarla on tane sınır karakolu inşa etmiştir. Bu karakollarda görev yapan asker maaşlı başı bozuk Gürcülerdir. Başlarında Rus zabitleri vardır. Bunlar sınırda daima devriye gezmektedir. Böylece Gorya ahalisi Ruslar tarafından himaye edilmektedir.

Türk sınır karakolları olmadığından Çürüksu ahalisine mahsus at ve sığır gibi Rus tarafına geçen hayvanlar Ruslar tarafından gasb edilmektedir. Bu durum önlenemediği takdirde Çürüksu ahalisi ekonomik olarak perişan olacaktır.

Çürüksu'dan veyahut sair yerlerden tespit edilecek askerler ve hudut boylarına inşa edilecek karakollar vasıtasıyla sınır güvenliği temin edilmelidir.

4- Osmanlı- Rus Savaşı'nda Çürüksu kazasından 150 nefer ve zabıt şehit olmuştur. Bunların çocukları ve aileleri yardıma muhtaçtır. Bunlar için İstanbul' dan gönderilen yardım Batum'da bekletilmektedir. Söz konusu yardım bir an önce yerine ulaştırılmalı ve bu kişilere geçici olarak maaş bağlanmalıdır.

5- Muharebelerde yaralananların çoğu tekaüt olmuştur. Henüz tekaüt olmayanlara da emsali misillü yardım edilmelidir. Öte yandan, Batum ordusu maiyetinde zabıt ve nefer 1.695 kişi vardır. Bunlarda binbaşı rütbesinde olanlara V. rütbeden *Mecidiye* nişanı ihsan buyrulmuştur. Diğerlerine de emsali misilli nişan verilmelidir.

6- Rusya, hizmetinde bulunan Gürcülere çeşitli imtiyazlar ve nişanlar vermiştir. Söz konusu Gürcülerden bazıları Çürüksu ahalisini göç etmeye teşvik etmektedir. Bu teşvik faaliyetlerini neticesiz bırakmak için Çürüksu ahalisine de *iftihar* nişanı verilmelidir.

Layiha Şura-yı Devletin 13 Kasım 1856 tarihli toplantısında müzakere edilmiştir.(49).

Şura- yı Devlet askerlik muafiyetlerinin muhasaradan ziyadesiyle zedelenen Kars ve Silistre ahalisine münhasır olduğundan, Çürüksu ahalisinin kur'adan muaf tutulması isteğini reddetmiştir. Zira sıklaşan savaşlara asker olarak yalnız Müslüman erkek nüfus gidiyordu.

(49) BA, ID. Nr. 23834, Lef. 1: Şura- yı Devlet Mazbatası 13 Kasım 1856

Askere gitme sebebiyle nüfus kaybı sadece Çürüksu için değil, aynı zamanda Anadolu'nun kırsal nüfusu için de geçerliydi.

Mecidiye nişanı kumandanların talepleri üzerine, orduda fevkalade secaat gösterenlere veriliyordu. Bu hususta tanzim edilen deftere göre, 1.605 nefere birer iftihar nişanı verilmesi uygun bulunmuştur. Hatta, Şekvetil muharebelerinde "gayyurane" çalışanlara çeşitli rütbelere tevcih olunmuştur. Mesela, *Dergâh-ı Âlî* kapucubaşlarından Çürüksu kazası Asakir-i Muvazzafa binbaşısı Hasan Bey' e *Istabl-ı Amire Müdürlüğü*, kardeşlerine Kapucubaşuluk rütbeleri tevcih olunmuştur.(50)

Muharabede yaralanıp malûl durumda olanlara maaş tahsil edilebilmesi için doktor kontrolünden geçilerek bir liste tanzim edilmesi ve muharebede şehit olanların bakmakla mükellef olduğu kişilerin tespit edilip listenin tanzim edilmesi hususunun Çürüksu Kaymakamlığı'na bildirilmesi kararlaştırıldı.

Meclis-i Vükela da söz konusu layihayı müzakere etmiştir. Yukarıdaki kararlara ilaveten *Meclis-i Vükela*, Batum mutasarrıflığına gerekli noktalara karakol yaptırma yetkisi vermiştir. (51)

Bu kararların ne derecede tatbik edildiğini şimdilik bilemiyoruz. Ancak 1856 tarihli bir arşiv kaydına nazaran Çürüksu kazasının nüfusu 1.000 haneyi aşıyordu. Kırım Savaşı sonrası Rusya Kafkasya'yı ele geçirme faaliyetlerine hız verecek ve 1860'lı yıllarda Kafkasya'yı sınırlarına dahil edecektir. Rusya, Kafkasya'ya ebediyen hakim olabilmek için Kafkas topluluklarını Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmaya çalışacaktır. Buna karşı çıkanlar katliâm ve sürgün yoluyla sindirilecektir. Rusların bu faaliyetlerine katlanamayanlar Türk topraklarına göç edeceklerdir. Karayolu ile gelen göçmenlerin ilk uğrak noktası Çürüksu bölgesidir.

Bu yolla Çürüksu'ya ne kadar göçmen geldiğine dair elimizde herhangi bir vesika bulunmamaktadır. Ancak, Batum ve çevresine göçmen yerleştirildiğini biliyoruz. (52) 1872 tarihli bir arşiv kaydına nazaran Dağıstan'dan Batum'a 140.000 göçmen geleceği söz konusu olmuştur.(53) Bu mikdar göçmenin gelip gelmediğine dair elimizde herhangi bir kayıt yoktur. Ancak 1869 yılına ait nüfus istatistikleri mevcuttur. 1869'da 17 köyden müteşekkil olan Çürüksu kazasının

(50) BA. ID, Nr. 18090; 24 Ocak 1854 tarihli Arz Tezkiresi

(51) BA, MV, Nr. 16482, Lef. 1: Meclis-i Vükela Mazbatası 3 CA 1273

(52) Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)* Samsun 1992, Basılmamış Doktora Tezi.

(53) BA. AD. Nr. 11366 263-1 : Muhacirin İdaresine 4 Eylül 1872 tarihli tezkire

nüfusu 1455 hanede 7. 372 kişidir. Bu nüfusun tamamı Müslümandır. Buna göre, Bâb-ı Âlî, Kafkasya' dan gelen göçmenleri yoğun bir şekilde yerleştirerek bölgenin nüfusunu artırma yoluna gidememiştir. Zira, Rusya Kafkas göçmenlerinin Rus sınırına yakın bölgelere yerleştirilmesine şiddetle muhalifti.

Dışarıdan göçmen nüfus ile beslenemeyen Çürüksu bölgesinin nüfusu 1874 yılına kadar sabit kaldığı anlaşılmaktadır. Zira 1292 tarihli *Trabzon Vilayet Salnamesi'* ne göre de bölgenin nüfusu tamamı Müslüman olmak üzere 7.372' dir.

93 Savaşı yıllarında da, Kafkasların iç noktalarından gelen göçmenler, Çürüksu bölgesine yığılmışlardır. Göçler sonucu 1878 yılının ilk günlerinde bölgenin nüfusu 10.000' i aşmıştır. Öte yandan, savaş sebebiyle Çürüksu ahalisi de yardıma muhtaçtır. Nitekim, muharebe sebebiyle yerini yurdunu terk eden ahaliye "*Mesarif-i Fevkalade- i Harbiyye*" tertibinden karşılanmak üzere 300' er dirhem ekmek tevzi olunmuştur. (54)

II. ÇÜRÜKSU'DAN ANADOLU'YA GÖÇ

93 Harbi'ni müteakip Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Ayastefanos ön barış Anlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın 19. maddesine ile Ardahan, Kars, Batum ve Beyazıt Ruslara bırakılıyordu. (55) Batum'un Ruslara terk edilmesi halinde bölge ahalisi, ya Rus hakimiyetini kabul edecek veya Anadolu' ya göç edecekti. Batum ahalisi Ruslara karşı silahlı mücadele vermeye karar verdi.(56) Batum ve çevresi halkının tepkilerine rağmen, Berlin Andlaşması ile de Batum Ruslara bırakılıyordu.(57) Yukarıda da açıkladığımız üzere Batum, Livana ve Çürüksu ahalisi Rus işgaline karşı direnmekte kararlı görünüyorlardı. Bu kadar emekten sonra Rus hakimiyetini kabul etmektense son ferde kadar çarpışmak fikrindeydiler. (58) Bununla birlikte, Osmanlı Ordusu Batum Şancağını boşaltma hazırlıklarına başlayınca yöre halkı da göç etmeye karar verdi.(59)

53 a- *Trabzon Vilayet Salnamesi* 1287, s. 90-91].

(54) BA, *Şura-yı Devlet (ŞD.)*, Nr. 1895, Lef. 1: 29 Ocak 1878 tarihli Şura-yı Devlet Mazbatası.

(55) Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metin-leri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)* Ankara 1953, I, 396

(56) Nedim İpek, " Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler, (1877- 1900) " *Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, s. 6, s. 104

(57) Nihat Erim, *aynı eser*, s. 422

(58) *Vakit* 14 Mayıs 1294, 931. Nr. 24 Mayıs 1294 Nr. 941, 21 Mayıs 1294, Nr. 938

(59) N. İpek, *aynı makale*, s. 105

Rusların Batum'a göçmesi üzerine (7 Eylül 1878) Batum ve çevresindeki ahali, deniz yoluyla Trabzon'a göç etmeye başladı. Göç hareketinin düzenli olmasını temin için Batum ve Trabzon'a hususi memurlar gönderildi. 1 Mayıs 1879 yılında 700 hane Çürüksu muhaciri Trabzon Vilayeti dahiline yerleştirilmeye başlandı. Öte yandan, Trabzon ve Canik taraflarına 20.000 Acara ve Livana göçmeni gönderildi. Ayrıca Acara, Mahaççil, Livane, Gönnye, Çürüksu ve Batum kazaları ahalisinden takriben 70.000 kişi göç etmek için Bâb-ı Âlî'ye müracaat etmiştir.(60)

Çürüksu göçmenleri, başta Trabzon - Sinop arasında sahil şeridi olmak üzere Şile, İzmit, Bandırma, Amasya, Biga, Sivas, Karamürsel ve Ergani gibi Anadolu'nun çeşitli iskân birimlerine dağılmışlardır.

Yerleşim bölgesinde göçmenlerin yiyecek ve iskân masrafları yerli ahali tarafından karşılanmıştır. Halkın yardım elini uzatmadığı fakir göçmenlere ise, ilk hasadı elde edinceye kadar bir buçuk nihayet iki yıl süreyle mürîden tayinat verilmiştir. Göçmenlerin kısa sürede üretici haline gelebilmeleri için ziraat araç- gereç ve ziraat kredi temin edilmesine çalışılmıştır. Öte yandan göçmenlere maddi açıdan kuvvet kazanıncaya kadar vergi ve kur' a muafiyeti tanınmıştır.(61)

Dr. Mehmet Arif'in tespitlerine göre "..... Gürcüler, göç ettikten sonra beş altı yıl her türlü vergiden, askerlikten muaf tutulmuşlardır. Bu bakımdan hem zenginleşmişler hem de çoğalmışlardır. Padişaha duacıdırlar. Otuz kuruşla gelen beş on kişilik bir aile bugün tarlaya, çiftte, hayvana sahiptir. Yerli Türk ahali daha fakirdir."

Mevcut kasaba ve köylere yerleşenler büyüklü, küçüklü mahalleler teşkil ederken, boş sahalarda yerleşenler yeni köyler meydana getirmişlerdir. İşte bu köylerden birisi içlerinde Çürüksuluların da bulunduğu 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşından sonra Türkiye'ye göçen bir Gürcü göçmen kafilesinin yerleştiği Samsun'un Çarşamba kazasının *Muslubey* köyüdür.

(60) N. İpek, *Aynı makale*, s. 111- 112

(61) Fazla bilgi için Bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, İstanbul 1991, Doktora tezi, TTK. tarafından basılmaktadır, s. 304-324

III- MUSLUBEY KÖYÜ'NDEKİ GÜRCÜ GÖÇMENLERİN HAYAT TARZLARI (62)

Köye girişinde silah atılarak karşılanan Dr. Mehmed Arif, köy ve köylüler hakkında şu bilgileri veriyordu.

A- Köyün ve Evlerin Durumu: " Gürcü evleri, Türk ve Çerkes evlerinden daha muntazamdı. Evlerini kestane ağacından yapmaya meraklıdırlar. Kiremit yerine kestane ağacı kullanmalarının sebebi kiremitlerin şiddetli rüzgardan kırılmasıdır. Dolayısıyla, tekrar kiremit satınalmaktan kurtuluyorlar. Bunun için kestaneden yapılan evler makbuldür....."

" Gürcü köylerinde evler birbirinden ayrıdır. Her evin kendi ihtiyacına mahsus bir avlusu, bir de bahçesi vardır. Bahçelerinde hıyar, fasulye, pancar, lahana ekerler. Avlularında ise mutlaka dut, elma, armut, incir ve erik gibi meyva ağaçları bulunur. Gürcüler meyvaya meraklı oldukları için evlerinde her mevsim meyva ve yemiş bulunur. Meyva ağacı olan evler rağbettedir."

B- Ziraat ve Hayvancılık: Gürcüler Muslubey arazisine yerleştiklerinde burası ormanlık ve dağlık bir yerdi. Araziyi işleyerek mamûr hale getirmişlerdir. Evlerin ve tarlalarının etrafını " piranti" denilen çitlerle çeviriyorlar. Tarım aletlerini, anbarlarını, serenlerini, iplerini, elbiselerini kendileri yapıp imal ediyorlar.

Tarlalarında daha çok mısır ekerler. Mısır arasına ise kabak ve fasulye ekiliyor. Bölgede üzüm yetişmiyor.

Tarlalardaki bitkileri korumak için *Sayvan* dedikleri kule yapıyorlar. Köpekleriyle birlikte sabaha kadar silahlı vaziyette Sayvanda nöbet tutarlar. Gece vakti bağırırlar, teneke çalarlar, silah atarlar. Tarlalarda şaklak denilen bir alet vardır. Bu alet akan suyun içine konuluyor, su aktıkça çok gürültülü sesler çıkartıyor. Bunu duyan domuz gibi zararlı hayvanlar tarlaya giremiyor. Tarlalardaki diğer bir alet ise *Tabanca Kapanı*dır. Bu alet, karşıdan gelen hayvanı tam alnından vurup öldürüyor. Bekçiden daha iyi iş görüyor.

Köyün yegane gelir kaynağı olan mısır hassattan sonra *Seren* denilen yerde muhafaza ediliyor. Seren dört direk üzerine yapılıyor. Buraya farenin çıkması mümkün değildir. Zira direklerin başına tekerlek şeklinde geniş bir taş veya tahta konuyor. Seren saz veya lut mısır sapından yapılıyor. Seren hava aldığı için mısır çabuk kuruyor ve çürümüyor. Anbarlarda ise, erzak ve giyeceklerini saklıyorlar.

(62) Bu bölüm İsmetzade Doktor Mehmed Arifin hatıralarına istinaden kaleme alınmıştır. Bkz. İsmetzade Doktor Mehmed Arif, *Gürcü Köyleri*, İstanbul 1311

Gürcüler hayvancılığı seviyorlar. Fakat hayvanları başı boş kırlara bırakıyorlar ve akşama gelmelerini bekliyorlar. Bu arada pek çok hayvan kayıp ve telef oluyor. İpek böcekçiliği de yapıyorlar. İpekten kumaş dokumasını biliyorlar.

Kısaca, Gürcüler çarşıya, pazara muhtaç olmuyorlar. Sadece şeker, gazyağı, pirinç ve basma gibi şeyleri pazardan alıyorlar. Bunları almak için de mısır satarlar. Aldıkları şeyleri koymak için fındık dalından mükemmel ve muntazam sepet yaparlar.

C- Mutfak Aletleri : Gürcüler genellikle mısır ekmeği yiyorlar. Mısır hamurunu bileki taşında pişiriyorlar. Hamur, *bileki* taşının içine konuyor, üstü taflan yaprağıyla kapatılıyor ve saçla kapatıldıktan sonra üstüne ateş yakılıyor. Bir iki saat içinde ekmek pişiyor. " Mısır ekmeği basura iyi geliyormuş. Hiç kimsenin basuru yokmuş. Basuru olan buraya gelirse iyi oluyormuş." Mısır çorbası ile pancar yemeği baş yemekleridir. Karagöz adlı fasulyeyi de biberle pişirip yiyorlar.

D- Dinî Hayat: Gürcüler son derece dindardırlar. Köylerinde mükemmel camiileri, muntazam mektepleri vardır. Kız ve erkek çocukları genellikle dinî bilgiye sahiptir. Namaz kılmayandan nefret ederler. Cuma günleri namazdan sonra köy işleri konuşulur. Konuşurken çok gürültü yaparlar. Yabancı birisi onları kavga yapar zannedebilir. İmamları pek severler. Her türlü yazıyı hocaya yazdırırlar , tütün içen imamı köye sokmazlar. İmamin işlerini imece usulüyle köylü yapıyor. İmece usulu köyde yaygındır. İçki ve tütün kullanmazlar. Bayramlarda her gelene mutlaka yemek çıkarırlar. Misafire çok hürmet ederler. Misafirle sohbet ederler. Hep maziden söz açarlar.

E- Kadın ve Erkek Giyimleri : Kadınlar *fıstan* dedikleri uzun etekli entarileriyle kısa ve korse gibi dar yelek giyerler. Kadınlar bir yere gideceği zaman, beline kadar basmadan veya ipekten burgu kullanır. Gürcü kadınları işgüzar (çalışkan) değildir. Ancak evin işini yapacak kadar çalışırlar. Yemek pişirmekle uğraşırlar. Namus ve iffetlerine çok dikkat ederler. Çocuklarını gelişigüzel yetiştirirler. Erkek çocuk doğduğunda silah atarlar.

Erkekler başlarına *başlık* sararlar. *Zikva* dedikleri dar bir şalvar giyerler. Elbiseleri genellikle *Aba*'dır. Nadiren *Çuha* giyerler. Elbiselerini kendileri dikerler.

Erkekler silahşör ve mahir atıcıdırlar. Silah ve tüfeğe merakları çok fazladır. Ayrıca Girebi denen baltayı taşırlar.

F- Düğün Adetleri : Gürcüler, çocuklarını pek genç evlendirmezler, 20-25 yaşına kadar bekar tutarlar. Düğünleri tahammül edile-

meyecek kadar çok masraflıdır. Düğün sahibi ekonomik olarak yıkıma uğruyor. Nikah en az 1.000, en çok 15-20 bin kuruşa mal oluyor. Her gürcü kendi "familya" sından biriyle evlenir. Buna çok dikkat ederler. Aileler birbirine girmiş vaziyettedir. Düğünde davetiye için mum yollanır. Düğünlerde horon raks ederler. Bulraks üç kişiyle oynanır. Alafrangaya çok benziyor. Çok hızlı oynanır. Gelin evden çıkarken gelinin erkek kardeşi kapıda durup düğün sahibinden para ister. Parayı almadan kapıyı açmaz. Gelin haneden çıkınca ata bindirilir. Atın sağında, solunda, önünde ve arkasında pek çok kişi yürür. Gelinin başı "acayıp" şekilde örtülür. Gelini kalabalık bir kadın grubu karşılar. Damat, gelinin yüzündeki örtüyü kalabalık bir grupla kadınların içinde kama ile açar ve örtüyü orada bulunan bir kıza atar.

Oyunlar oynayıp, silahlar atıldıktan sonra onar kişilik gruplar halinde sofralara oturulur. 10-15 türlü yemek yenir. Sıra pilava geldiğinde herkes el sürmeden geri çekilir. Bir kişi sofrayı tutar ve düğün sahibinden koyun, tavuk ve saire gibi meze ister. O gelince yemek tamamlanır ve sofradan kalkılır.

SONUÇ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Kafkaslara inmesi ve oralara kesin olarak yerleşmesi üzerine özellikle Edirne Andlaşmasını müteakip Batum ile Faş arasında Şekvetil boğazından Karadeniz'e dökülen Çoluk nehri Türk- Rus sınırını teşkil edecektir. Çoluk nehri-nin güney ve batı kısımları Batum Sancağı'na bağlı Çürüksu kazası topraklarıdır. Osmanlı Devleti, sınırların emniyetini sağlamak için Çürüksu' daki askeri kuvvetleri artırırken, nüfusu da çoğaltıcı bir politika izlemiştir. Ancak, Tanzimat döneminde bu politikanın takip edil-memesi, uzun süren savaşlar sonucu bölgenin nüfusunda kayda değer azalma olacaktır. Berlin Andlaşması ile Çürüksu ve havalisi Rusya' ya bırakılınca bölge halkı Osmanlı hakimiyetindeki topraklara göç etmek kararı alacaktır.

O halde göç ne demektir? Bilindiği üzere tarih, dünyada pek çok ve çeşitli göçlerin olduğuna şahittir. Ancak biz burada göç derken bir ülkeden diğer ülkeye, bir devletten diğer devlete yapılan göçlerden bahsetmek istiyoruz. Bu tür göçler iki yönlü olmaktadır. Birincisi bir ülkeyi veya öz vatanı terk etmektir ki, "*Emigration*", *giden göç*, *dışa göç* denilmektedir. İkincisi ise başka bir ülkeye varma, yerleşmedir ki, buna da "*Immigration*, *gelen göç*, *dıştan içe göç* denilmektedir. Öte yandan, göçleri şekillerine ve sebeplerine göre de çeşitli tasniflere tabi

tutmak mümkündür. Münferid (ferdi) göçler, kitlesel göçler, geçici göçler, serbest göçler, mecburi göçler ve daimi göçler gibi.

1877 yılına kadar, Çürüksu ve Gorya ahalisinin Çoluk nehrini aşarak yaptıkları göçler, münferid, geçici, serbest göçtür. 93 Harbi sonrası Gürcülerin göçü ise siyasî ve dinî sebeplere dayanan mecburî, kitlesel, daimî göçtür. Kısacası Gürcüler üç boyutlu bir göç olayı yaşamışlardır.

Gürcüleri kendi ülkelerini terke zorlayan yani ülkelerindeki *itici sebepler* ile Türkiye' deki *çekici sebepler*, çok iyi tahlil edilmelidir. Bu takdirde Türk-Gürcü dostluğunun sağlam tarihî temellere sahip olduğu ve bundan sonraki münasebetlerin de bu zemin üzerine inşa edilmesinin zarureti anlaşılmış olur. Zira göç etmeye zorlanan ve göçe karar veren bir millet mutlaka kendine yakın, kendine benzeyen toplumun ülkesine ve hüsn-ü kabul göreceği bir devletin topraklarına göç eder. İşte Gürcüler, Çarlık Rusyası tarafından göç etmeye zorlanınca gelenek- görenek, hayat tarzı bakımından kendilerine yakın hissettikleri Türklerin yanına ve himayesinden emin oldukları Osmanlı Devleti'nin topraklarına göç etmeyi ve yerleşmeyi uygun bulmuşlardır. Bu göçler, Türk-Gürcü dostluğuna yol açacak birleştirici bir unsur olduğu halde, hissî, tarihî, beşerî zemin henüz hazırlanmamıştır.

Gürcü müellif Kartveli bu hususu şu şekilde dile getiriyor: " Biz Gürcüler ve Türkler asırlardır komşuluğumuza rağmen birbirimizi henüz layıkıyla tanıyamamış ve anlayamamışızdır. Milletlerimiz arasında asırlardan beri süregelen tarihî iyi münasebetlere rağmen birbirimizle yakından görüşüp anlaşmak fırsatı bulamamış ve takip ettiğimiz millî hedeflerimizi öğretmek ve bilmek yolunu tutamamışızdır. Bizi birbirimize yaklaştıran ve bize müşterek bir hatt-ı hareket takibini zarurî kılan menfaat birliğimiz karşısında bilmemiz, öğrenmemiz icab eden pek çok husus vardır.(...) Bununla beraber, biz Gürcülerle Türklerin birbirinden uzaklaşmış olması ve şimdiye kadar anlaşamamış bulunması cidden şayan-ı teessüftür."

Türk- Gürcü dostluğunu temin eden zeminin hazırlanamamasının iki önemli sebebi vardır. Birincisi, Gürcistan XVIII. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın hakimiyetini kabul etmiş ve XIX. yüzyılının başında da Rusya Gürcistan' ı ilhak etmiştir. İlk önemli ayrı düşme sebebi budur. İkinci sebep, Ermenilerin tutum ve davranışlarıdır. Bilindiği gibi Ermeni burjuvajisi Gürcistan sosyal ve devlet hayatında önemli roller oynamıştır. XIX. yüzyılda Ermeniler önce ekonomik hayata, sonra da siyasî hayata hakim olmuşlardır. Bu güçlerinden istifade ederek daima

Türk-Gürcü ilişkilerinin dostane olmasını engellemişlerdir. Zira Gürcü aristokrasisi ile Ermeni burjuvazisi arasında sıkı bir dayanışma ve münasebet söz konusuydu. Doğu Anadolu'yu ve Gürcistan'ın bir kısmını ve hatta Tiflis'i içine alan Büyük Ermenistan Devleti için Türk- Gürcü dostluğu Ermenilerce engel telakki ediliyordu. Rusya'nın ve İngiltere' nin Kafkasya içlerine müdahalesi Ermenilerin sürekli davetleri üzerine olduğu da bilinen bir husustur. Bu yüzden, bugün dahi Kafkasya'da huzurun, güvenliğin ve işbirliğin sağlanabilmesi için Ermenilerin komşularından toprak taleplerinden vazgeçmeleri şarttır. Aksi takdirde Kafkas halkları zarar görecektir.

Gürcülerle Türkleri birleştiren hususlara gelince: Tarih, coğrafya, kültür, göçler ve menfaat birliği bu iki milleti birbiriyle dost yaşamaya mahkum etmiştir. Biz burada göçlerin Türkiye ile Gürcistan'ı birbirine yaklaştıran önemli bir dostluk köprüsü olduğunu belirtmek istiyoruz. Anadolu'ya yerleşen göçmenler hüsnü kabul görmüşlerdir. Türkiye'ye gelen göçmenlerden mülkî, askerî ve siyasi alanda pek çok memur ve âmir yetişmiştir. Bunlar Türkiye'ye ve Türk devletine verdikleri hizmetlerle, sadakalarıyla, çalışkanlıklarıyla yüksek mevki ve makamlara tayin olunmuşlardır.

Sonuç olarak Muslubey köyünde ikamet eden Müslüman Gürcüler gibi, Anadolu'nun değişik yörelerinde Gürcü köyleri mevcuttur. Bu insanlar bugün Türk vatandaşlarıdır. Bunların Gürcistan ile hissi ve tarihî bağları vardır. Bunun yanı sıra coğrafi ve tarihî komşuluk ve menfaat birliği iki toplumu işbirliğine davet etmektedir. Eğer tarihten ibret almanın faydasına inanılıyorsa ve bu idrak edilebiliyorsa dostane münasebetler için her türlü imkân ve şart hazırdır. Şimdiye kadar dost olamamanın, uzak durmanın Türkiye ve Gürcistan için neye mal olduğu tarihî tecrübe ile gayet iyi anlaşılmalıdır. Bu takdirde istikbale güvenle bakılabilir ve Kafkasya'da barış ve huzur temin edilebilir.